

DAGMARA NOWACKA
Lublin

OSOBLIWOŚCI JĘZYKOWE PIEŚNI W *NATAŁCE POŁTAWCE* IWANA KOTLAREWSKIEGO

Ustna twórczość ludowa odgrywa wielką rolę w życiu każdego narodu. Na pierwsze miejsce spośród cyklów pieśni wysuwają się pieśni obrzędowe, które towarzyszą człowiekowi od kołyski aż po grobową deskę¹.

Ukraińska ustna twórczość ludowa, ściśle związana z literaturą pisaną, stanowi niewyczerpane źródło mądrości i wiedzy życiowej, niejednokrotnie staje się inspiracją dla wielu twórców literatury². Tradycje folklorystyczne XVIII w. były szeroko wykorzystywane przez pisarzy pierwszej połowy XIX w. – Iwana Kotlarewskiego, Petra Hułaka-Artemowskiego, Hryhorija Kwitkę-Osnowianenkę, Tarasa Szewczenkę i innych³.

Utwór Kotlarewskiego *Natałka Połtawka* w szczególnej mierze związany jest z ustną twórczością ludową, a przede wszystkim z ludową pieśnią. Przemawia za tym fakt aż dziewiętnastu pieśni zamieszczonych w dwóch aktach tej sztuki. Pieśni wykorzystane przez Kotlarewskiego pochodzą przeważnie z ludowych źródeł; są niekiedy delikatną ich przeróbką, dostosowującą je do wystawienia na scenie⁴. Wyjątek stanowi pieśń VI śpiewana przez wiejskiego urzędnika, która jest przeróbką utworu Hryhorija Skoworody *Всякому городу нрав і права*.

Pieśni jako „mniej poważny” rodzaj twórczości szeroko wykorzystywały żywy język ludowy, podczas gdy literatura „poważna” dopuszczała tylko język siebie godny – „książkowy”. Mimo całej swojej powagi nie był ten język zrozumiały dla wszystkich z powodu pstrokacizny językowej reprezentowanej przez rosyjskie, cerkiewnosłowiańskie i polskie elementy.

¹ *Культура і побут населення України*, Київ 1991, s. 171.

² M. Ł e s i ó w, *Ukraina wczoraj i dziś. Wykłady otwarte UMCS*, Lublin 1994, s. 36.

³ *Українська література XVIII ст.*, Київ 1983, s. 27.

⁴ I. П. К о т л я р е в с ь к и й, *Твори*, Київ 1957, s. 27.

Utwór *Natałka Połtawka* opiera się w głównej mierze na potocznym języku mieszkańców okolic Połtawy – dialekcie połtawskim⁵, który z czasem legł u podstaw współczesnego ukraińskiego języka literackiego⁶. Pieśni śpiewane przez wieśniaków (Natałka, Terpyłycha, Petro, Mykoła, Makohonenko) bazują na dialekcie połtawskim, natomiast styl wiejskiego urzędnika Teterwakowskiego wyróżnia się specyficzną indywidualizacją języka minionej epoki. To powoduje utratę ludowego charakteru jego pieśni.

Dialekt połtawski stał się podstawą współczesnego ukraińskiego języka literackiego, ale w językowych podsystemach poszczególnych bohaterów utworu różni się nieco od niego. Artykuł ten pragnę poświęcić analizie fonetycznych i morfologicznych różnic językowych. Analiza fonetycznego podsystemu językowego wykazuje:

1. Zanik rozróżnienia [o]:[y] w sylabie nie akcentowanej przed następnymi sylabami z [y] i [i].

W języku mieszkańców wsi pojawia się słowo – *сосід* – podczas, gdy współcześnie obowiązującą formą jest – *сусід*.

У *сосіда* хата біла,
У *сосіда* жінка мила,
(...) (XV).

Dane zjawisko jest typowe dla fonetycznego systemu dialektu połtawskiego, w którym istnieje wyraźna skłonność do zbliżenia wymowy [o] i [y]⁷.

2. Brak przejścia dawnych *o, *e w i w sylabach zamkniętych.

W pieśniach zauważamy słowa *бідність од* i *от*, w których dane przejście nie miało miejsca:

(...)
Бідність і багатство – єсть то божа воля;
(...) (VIII)

(...)
Од милого людей нема, *од* нелюба щлються.
(...) (XI)

От юних літ не знав я любові,
(...) (II).

⁵ В. Ч а п л е н к о, *Исторія нової української мови*, Нью-Йорк 1970, с. 46.

⁶ Ф. Т. Ж и л к о, *Нариси з діалектології української мови*, Київ 1966, с. 247.

⁷ Тамże, с. 248.

Przyimek *од* (czy jego forma prefiksalna) wywodzi się z języka cerkiewnosłowiańskiego, gdzie obowiązującą formą przyimka było *оть*. Po zaniku jerów i po zmianie *т* w *д* w pozycji przed spółgłoskami dźwięcznymi samogłoska *о* pozostająca w sylabie zamkniętej uległa wzdłużeniu i monoftonizacji w *і*, przed którym rozwinęło się protetyczne *в-* i powstała forma *від*. I w takich dwóch wariantach fonetycznych *од* i *від* funkcjonuje przyimek we współczesnym ukraińskim języku literackim⁸. Formy użyte przez niektórych bohaterów utworu są im ponadto doskonale znane jako elementy rodzimego dialektu⁹. Użyta przez woźnego forma przyimkowa może spełniać rolę podtrzymania urzędowego, oficjalnego stylu, charakteryzującego się mnogością archaicznych elementów, nietypowych ani dla języka ludu, ani dla współczesnego ukraińskiego języka literackiego. Nie należy pominąć również wpływu języka rosyjskiego, w którym użyta przez woźnego forma istnieje do dziś.

3. Innych od współczesnych form *тогда, тільки, мні* (*тоді, тільки, мені*) dosyć często używają wieśniacy nie tylko w języku potocznym, ale i w pieśniach przez nich śpiewanych. Pojawianie się form tego typu w pieśniach można wytłumaczyć wpływem tradycji rodzimej, gdzie mogły występować jako prawidłowe formy mowy ludności Połtawszczyzny¹⁰, nie wykluczając udziału języka rosyjskiego w tworzeniu zaistniałych form, który podsuwa przykłady: *тогда, только*. Korzenie zaimkowej formy celownika *мні*, nietypowej dla dialektu połtawskiego, sięgają staroukraińskiej tradycji literackiej¹¹.

(...)

Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу,
Тільки тогда і полегша, як нишком поплачу. (I)

(...)

Не спасибі болі, коли козак в полі,
Бо коли він в полі, *тогда* він на волі.
Ой, коли в ти, доле вийшла ко *мні* в поле,
Тогда в ти згадала, кого обижала. (XVI)

4. Pojawianie się cerkiewizmów w języku pieśni śpiewanych przez bohaterów:

⁸ М. А. Ж о в т о б р ю х, *Исторіяна граматики української мови*, Київ 1980, с. 247.

⁹ Ж и л к о, цит. праця, с. 250.

¹⁰ М. Ё с і ó в, *Elementy staroukraińskie w języku Kotlarewskiego*, „Slavia Orientalis” 1970, nr 2, s. 198.

¹¹ В. С. В а ш е н к о, *Полтавські говори*, Харків 1957, с. 168.

(...)
 Как жадний волк *младую* ягницю.
 (...)

Мні жизнь *дражайшу*,
 Для чувств *сладчайшу*,
 (...) (II)

(...)
 Шведи-*враги* поле вкрили;
 (...) (IV)

(...)
 Корчиться, гнеться *пред* ним як дуга.
 (...) (VI).

Słowa wywodzące się z języka cerkiewnosłowiańskiego, o czym świadczy przede wszystkim brak pełnogłosu charakterystycznego dla form współczesnych¹². Nietypowe dla współczesnego ukraińskiego języka literackiego formy stwarzają wrażenie sztucznej stylizacji języka pieśni pod styl oficjalno-książkowy¹³, wykorzystując formy języka rosyjskiego bez rozwiniętego pełnogłosu -*враг*.

Różnice w systemie morfologicznym:

a) Jeden przykład czasownikowej formy bezokolicznika na -*т'*:

(...)
 І просилася, і молилася:
 Пусти мене, старий діду, на улицю *погулять!*
 (...) (V).

Formy tego typu wzbogacające język folkloru w dialekcie poławskim współistnieją ze współcześnie obowiązującymi formami literackimi¹⁴. Należałoby, po raz kolejny, zwrócić uwagę na podobieństwo form językowych bohaterów utworów z początku XX w. ze współcześnie obowiązującymi formami bezokolicznika w języku rosyjskim.

b) Użycie w jednym przypadku w pieśniach ściągniętej formy czasownika I koniugacji w 3. os. l. poj. na -*a*:

¹² L. М о с з у њ с к и, *Wstęp do filologii słowiańskiej*, Warszawa 1984, s. 192.

¹³ В. С. И л ь і н, *Мова творів Івана Котляревського*, *Курс української літературної мови*, т. I, Київ 1958, s. 156.

¹⁴ Ж и л к о, цит. праця, s. 255.

(...)
 Трачу лита в лютім горі і кінця не бачу,
 Тільки тогді і *полегша*, як нишком поплачу.
 (...) (I).

Dopuszczalna dla języka poezji ściągnięta forma ma swoje paralelne zakończenie w gwarach środkowonaddnieprzańskich na *-ae*¹⁵. Pełna forma zakończenia funkcjonuje jako prawidłowa we współczesnym języku literackim.

Używanie przez mieszkańców wsi formy czasowników II koniugacji w 3. os. l. poj. czasu teraźniejszego (i przyszłego) z zakończeniem na *-ть*:

(...)
 Їх бог *благославляєть*,
 Добро їм *посилаєть*,
 І з ними вік *живєть*.
 (X)

(...),
 Я Петра люблю душею,
 Він один *владієть* нею.
 (...) (XIX).

Forma czasownika współlistnieje w gwarach środkowonaddnieprzańskich z formą ściągniętą na *-e*¹⁶. Używania jej więc przez bohaterów utworu nie uważamy za nieprawidłowe, ale traktujemy jako archaizację stylu języka pieśni poprzez wprowadzanie do niego elementów minionej epoki. Używanie pełnych form przymiotnikowych:

Видно шляхи *полтавськїї* і славному Полтаву,
 (...)
 Єсть багацько городянок, видирай *любую*;
 Ти пан возний – тобі треба не мене, *сільськую*.
 (III)

Ой боля *любська* – боля єсть *сліпая*!
 (...) (VII)

(...)
 Доле моря злая, чом ти не *такая*!
 Чом ти не *такая*, як доля *чужая*?
 (...) (XVI).

¹⁵ Тамże, s. 255.

¹⁶ Л. А. Булаховські й, *Вибрані праці в п'яти томах*, т. II, Київ 1977, с. 21.

Używanie nieściągniętych form przymiotnikowych jest typowe dla ludowej twórczości i dopuszczalne w języku nawet współczesnej poezji ukraińskiej¹⁷. Kolejny raz zwraca uwagę obecność form będących normą we współczesnym języku rosyjskim.

5. Brak utrzymanego systemu końcówek w dopełniaczu l. poj. przymiotników i zaimków rodzaju żeńskiego:

Ей, Наталко, не дровичся!
 Та пожалій *рідной*,
 Мене, *старой*, *бідной*,
 Схаменися!
 (...) (X).

Zakończenie tego typu, pojawiające się dosyć często w języku pieśni i języku mówionym inteligencji, jest częstym zjawiskiem w języku potocznym bohaterów dramatu – mieszkańców okolic Połtawy.

Sięgając do języka staroruskiego, odnajdujemy formy z końcówką *-oŕ* (*-ыѣ*) występujące pod postaciami innych fonetyczno-ortograficznych wariantów m. in. (*-oи*). Z rozwojem tych form związane są współczesne formy przymiotników, w których końcowa samogłoska *-i* rozwinęła się z *-ѣ*¹⁸. Zanik *-ѣ* spowodował utworzenie się następujących form w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *старої*, ros. *старой*, biał. *старой*.

Częste używanie przez woźnego w czasownikach rodzaju męskiego czasu przeszłego zakończenia *-л*:

От юних літ не *знал* я любові,
 Не *ощуцал* возження в крові;
 Как вдруг *предстал* Наталки вид прекрасний;
 (...) (II).

Nietypowe dla języka ukraińskiego zakończenie tłumaczymy wpływem języka cerkiewno-słowiańskiego z dodaną końcówką charakterystyczną dla rosyjskich form czasownikowych.

Podsumowując analizę stylu pieśni śpiewanych przez bohaterów dramatu Iwana Kotlarewskiego *Natałka Połtawka*, dochodzimy do wniosku, że pomimo wielu przykładów nietypowych dla współczesnego ukraińskiego języka literackiego główna baza języka mieszkańców wsi opiera się na rodzimym dialekcie połtawskim, który z czasem stał się podstawą współczesnego ukraiń-

¹⁷ Г л ь і н, цит. праця, с. 158.

¹⁸ Ж о в т о б р ю х, цит. працю, с. 177.

skiego języka literackiego. Elementy inne od współczesnych pochodzą przeważnie z języka staroukraińskiego i dopuszczane są jako normatywne w języku folkloru, wzbogacając jego struktury językowe.

Język woźnego Teterwakowskiego różni się od języka „zwykłych” obywateli. Woźny jako przedstawiciel władzy posługuje się, nawet śpiewając, językiem stanowiącym skrzyżowanie epok: minionej (elementy cerkiewno-słowiańskie oraz rosyjskie) i jemu współczesnej (elementy ludowe).

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕСЕН В НАТАЛКЕ ПОЛТАВКЕ ИВАНА КОТЛЯРЕВСКОГО

Резюме

Настоящая статья является попыткой анализа языка 19 песен в произведении Ивана Котляревского *Наталка Полтавка* (1819). Все песни использованные Котляревским происходят из народного источника, только одна является переработкой сочинения Григория Сковороды *Всякому городу нрав и права*.

Язык произведения *Наталка Полтавка* а также язык всех песен базируется на разговорном языке жителей Полтавы – полтавском диалекте, который стал основой современного украинского литературного языка.

Песни как „менее серьёзный” род творчества часто использовали живой народный язык (песни Наталки, Терпилихи, Петра, Мыколы) в то время как литература „серьёзная” писалась „книжным” языком (песни Тетерваковского).

Фонетический и морфологический анализ языка песен произведения выделяет элементы украинского разговорного языка и элементы языка прошедшей эпохи, которые в языке современной литературы имеют стилистическую функцию.

Перевод резюме Дагмара Новацка